

1. MORFOLOGIE

Pojem morfologie pochází z řeckého *μορφή*, *morfé*, tvar + *λογία*, *logia*, nauka) a je součástí mnoha věd, jako je například lingvistika, biologie, astronomie, geomorfologie, archeologie, apod. Ve všech těchto vědách má morfologie jeden společný zájem: studium tvarů, procesů a útvarů. V biologii je to disciplína zabývající se studiem celých organismů, morfologie rostlin je věda studující tvary a části rostlin, v astronomii se pak morfologie zabývá tvary astronomických objektů a v geomorfologii pak tento obor zkoumá tvary, procesy a útvary na zemském povrchu.

Morfologie jako lingvistická disciplína se zaměřuje se na tvary slov, procesy slovo tvorby a jejich výsledné tvary a podoby jejich celků či částí. Obecně se morfologií míní ta oblast gramatiky, která studuje povahu a chování morfémů, tedy minimální *signifikativní* (znakové) jednotky jazyka¹ nadané lexikálním či gramatickým významem.²

V dějinách lingvistiky vyvinula dvojí pojetí morfologie.

Morfologie v širším pojetí, která je zastávána zejména americkými *deskriptivisty*³, zkoumá vnitřní výstavbu lexémů v plném rozsahu. Zahrnuje tedy jak vnitřní strukturu gramatické části slov (G-morfémy neboli gramatické morfémy), tak vnitřní výstavbu lexikální části slova (L-morfémy neboli lexikální morfémy), tvoření slov či pojmenování, derivaci (odvozování), kompozici (tvoření složených slov), kombinaci slov a další typy, zvláště konverzi (změna slovního druhu), abreviaci (utváření zkratk), apod. (viz níže kapitola o slovo tvorbě). Tato část morfologie v širším smyslu se kryje částečně s předmětem lexikologie.⁴

Morfologie v užším pojetí je pak vlastní evropské lingvistické tradici a zkoumá jen gramatické složky lexémů. Podle tohoto pojetí je pak možno chápat morfologii jako vědu, která se v podstatě kryje s flexí (neboli ohýbáním) slov, tedy s deklinací (skloňováním) a s konjugací (časováním), popř. i s komparací (stupňováním), zatímco jejich složky lexikální spadají do kompetence zvláštní disciplíny – tvoření slov – zahrnované do lexikologie.⁵

V kontextu české didaktiky cizích jazyků je na morfologii pohlíženo zejména z toho úhlu užšího, tedy z úhlu strukturálně funkčního pojetí Pražské školy, kdy jsou popisovány gramatické kategorie jednotlivých slovních druhů, které tvoří nejobecnější kategorii, která se v morfologii

---

¹ (Erhart 2001:66)

² (Čermák 1994:96).

³ Jde o zaměření jazykovědy nikoliv na normativní mluvnicí, ale na deskripci či popis skutečného fungování jazyka.

⁴ (ibidem).

⁵ (ibidem)

rozlišuje. Specifičtější přístupem je pak přístup, který vychází z teorie typologie jazyků, jejímž hlavním autorem je Vladimír Skalička. Podle jeho typologického modelu byly již popsány například gramatiky španělského a baskického jazyka.⁶

Morfém

Morfém je elementární jazykový znak, je to bilaterální jednotka (jednota označovacího a označovaného).⁷ Jde o minimální (abstraktní a systémovou) významovou a/nebo gramatickou jednotku, chápanou, má-li alomorfy, jako třídu alomorfů. Je pro něj charakteristická arbitrárnost formy ve vztahu k jeho významu či funkci.⁸ Morfémy mohou být **flektivní** (nebo také gramatické či sysémantické) a **lexikální** (slovotvorné neboli autosémantické).

Lexikální morfém (lexém) představuje základní plnovýznamový znak (označuje substance, kvality, děje, apod.). Existují dva druhy lexikálních morfémů: volné, anebo vázané.

Morfémy lexikální povahy, které jsou **volné**, jsou autonomní a mají podobu slov. Jsou to jednotky graficky oddělitelné a přemístitelné (*hoje* „dnes“, *aqui* „tady“, *pão* „chléb“).

Ty morfémy lexikální povahy, které jsou **vázané**, jsou svázané s jinými morfémy v rámci jednoho slova a jsou zapojené do vnitřní struktury lexému. Mohou se dále dělit na **morfémy bázové a morfémy derivační**. Morfémy bázové jsou zapojené do vnitřní struktury lexému a vytvářejí jeho lexikální základ (*filh-a* „dcera“, *fal-o* „mluví-m“, *bo-a* „dobr-á“, *flor-es* „květin-y“). Morfémy derivační jsou morfémy opírající se o morfémy bázové, k nimž připojují nějaký lexikální sém vytvářející příbuzný, ale přece jen nový lexém (*papel-aria* „papír-nictví“, *com-por* „složit“, *saud-ável* „zdrav-ý“). Morfémy derivační se dále dělí na **prefixy, interfixy a sufixy**.⁹

Morfémy (volné i vázané) dále rozdělujeme na **autonomní a satelitní**. Autonomní morfémy volné jsou morfémy lexikální povahy, které tvoří samostatný vnitřně dále nedělitelný lexém: *hoje*, *aqui*. Satelitní morfémy jsou pak morfémy gramatické povahy.

Izolovaný obsah lexikálních morfémů se nazývá **sémém**.¹⁰

Gramatický morfém je morfém sysémantický a představuje jakýsi pomocný znak, označující akcesorní vlastnost nebo okolnost nebo prostě jen gramatický vztah¹¹, a setkáváme se s ním v podobě jmenných a slovesných koncovek, které vyjadřují gramatické kategorie. Stejně jako v případě morfému lexikálního, i zde můžeme gramatické morfémy (G- morfémy) rozdělit na volné a vázané.

---

⁶ (Čermák Zavdil 2010:133).

⁷ (Erhart 2001:67).

⁸ (Čermák 1994:97).

⁹ (Zavdil, Čermák: 2010:27).

¹⁰ (Erhart 2001:67).

¹¹ *Ibidem*.

Volné gramatické morfémy se nazývají satelitní a jsou to takové morfémy gramatické povahy, které se vyskytují v podobě graficky oddělitelných slov, kterým se také říká slova pomocná, neboli **auxiliary**. V portugalštině je to například člen, pomocné sloveso, předložka, apod.

Vázané gramatické morfémy jsou pak morfémy desinenciální povahy a jsou to takové morfémy gramatické povahy, které zaujímají ve struktuře lexému místo za lexikální složkou. V jazycích flexivního typu¹² bývají realizované kumulovaně jediným exponentem. V případě jazyků aglutinačního typu¹³ mívají podobu gramatických afixů. Je-li jich více, vytvářejí dohromady gramatickou složku lexému (gramatém).¹⁴

Vzhledem k tomu, že většina morfémů má několik alomorfů (různého fonémického složení), můžeme chápat **morfon** jako množinu fonémických (včetně nulových) realizací jednoho morfému.

Lexikální morfémy lze klasifikovat jak z hlediska jejich obsahu (viz výše), tak i z hlediska formální povahy jejich realizací, na dva typy či submorfy: kořeny R a formanty F.

Kořeny neboli kořenové morfemy, implikují základní složku významu lexému a mohou být volné - autonomní (hoje, aqui, pão) nebo vázané – bázové (filh-a, trabalh-ei).

Derivační afixy (a), neboli **formanty**, se realizují jako derivační předpony či přípony, upřesňují a dotvářejí význam lexémů a jsou pouze vázané, mohou se tedy vyskytovat pouze ve spojení s kořenem (viz výše morfémy vázané derivační). Mezi ty lexikální afixy se řadí již jednou zmíněné **sufixy, prefixy, infixy a interfixy**. Sufix je přípona a následuje za kořenem slova. Prefix je předpona a předstupuje před kořen slova. Infix je konsonantický afix vstupující do kořene, mezi hlásky vytvářející kořenový morf. Interfix je traxfix, tvořený fokály, jež vstupují mezi kořenové konsonanty. (v semitohamitských jazycích).

Uveďme nyní pár příkladů slov s vázanými morfémy.

V českém slově *strojopisným* - je *stroj* a *pis* lexikální morfém nesoucí základní význam slova (kořeny slova), „-o-“, je spojovací morfém, který spojuje části složeniny (vpona), - „-ný“, je odvozovací (derivační/slovotvorný) lexikální morfém, který pozměňuje původní význam slova (přípona) a „-m“ je flektivní (ohýbací) gramatický morfém, který určuje pád slova (koncovka skloňovací neboli deklinační).

V portugalském slově *cháleiras* (množné číslo podstatného jména konvice na čaj), je „chá-“ kořenem, tedy morfémem nesoucím význam slova, „-l-“, spojuje kořen a sufix, „-eira-“ je odvozovací

---

¹² *Flektivní jazyk* vyjadřuje gramatické funkce pomocí flexe (ohýbání), tj. skloňování a časování, předpon a přípon.

¹³ *Agglutinační jazyk* používá pro vyjádření gramatických funkcí afixy (tj. předpony, přípony a vpony), které se přidávají ke kořenovému slovu. To je i rysem flektivních jazyků, ale na rozdíl od nich označuje jeden aglutinační afix většinou právě jednu gramatickou funkci. Například v češtině (flektivní jazyk) ve slově *kozlů* označuje přípona *-ů* současně množné číslo a 2. pád. Naproti tomu v maďarštině (aglutinační jazyk) ve slově *szomszédokra* („na sousedy“) přípona *-k* (-o- je epentetický vokál) označuje množné číslo a další přípona *-ra* označuje pád odpovídající české předložce „na“.

¹⁴ (Čermák, Zavadil:2010:28).

morfém nesoucí význam nádoby (stejně jako *cafeteira-kávovar*), a „s“ je jmennou koncovkou, jde o flektivní gramatický morfém, který určuje množné číslo.

Mnohé morfémy se realizují několika různými způsoby, které představují alomorfy (varianty nebo možné realizace). Distribuce alomorfů (variant morfémů) je řízena buď morfologicky, nebo fonologicky. V prvním případě mluvíme o alomorfech prvního řádu: výběr konkrétního alomorfu je diktován morfémeckým okolím (příslušností sousedních morfémů do určité třídy, resp. jejich významem). V druhém případě mluvíme o alomorfech druhého řádu: výběr je diktován fonemickým okolím (formou=fonémickou realizací sousedních morfémů). S alomorfy 2. řádu se ve větší míře setkáváme v uralských a altajských jazycích, kde značná část gramatických morfémů má 2-4 alomorfy (sufixy), jejichž distribuce souvisí s tzv. vokální harmonií.¹⁵ Alomorfy jednoho morfému mohou mít zcela různou fonémickou podobu. Jde o tzv. suppletivismus, se kterým se setkáváme například při stupňování nepravidelných adjektiv nebo adverbii (*dobrý-lepší, bom-melhor-ótimo*), nebo ve flexi pomocných sloves (*být-jsem*).¹⁶

Zpravidla se varianty jednoho kmene nebo kořene liší od sebe jen jednou souhláskou nebo samohláskou. Takovéto střídání souhlásek nebo samohlásek v různých variantách jednoho kořene (kmene) se nazývá alternace.¹⁷ (např: *dormir-durmo* „spát“, „spím“, nebo *vestir-visto* „obléci se“, „oblékám se“ apod.)

V indoevropských jazycích se setkáváme s **plurisemií** morfů; kdy jeden gramatický morfém může mít několik významů, tak například v češtině může koncovka *-a* být nositelem významu nominativu, ale také genitivu singuláru: žena/pána. V portugalštině například koncovka „-es“ může mít dokonce 5 významů: plurální význam u nominální flexe, význam 2. osoby jednotného čísla indikativu i konjunktivu přítomného času, význam 2. osoby ohebného infinitivu i konjunktivu futura.

Některé gramatické morfémy mají tzv. nulovou realizaci¹⁸ Např. u tvaru „žen“ je realizován 2. pád nulovým morfémem (nulovou koncovkou). Nebo v případě portugalského slova *tórax* „hrudní koš“ je plurál také realizován nulovým morfémem (o *tórax* „hrudník“, os *tórax* „hrudníky“).

Gramatický morfém může vykazovat tzv. fúzi, tedy je nositelem dvou či více významů zároveň. Příkladem může být česká koncovka *-ám* ve slovním tvaru *ženám*, která realizuje morfém čísla i pádu. Takovému spojení více gramatických afixů se říká **gramatém**.¹⁹ Portugalština takovéto koncovky tvořené na základě realizace fúzí také vyazuje, ale ne v pádové deklinaci. Můžeme ji spíše nalézt ve slovesné flexi. Jako příklad můžeme uvést *falei*, kde je *-ei* nositelem gramatického významu osoby, čísla, času i způsobu (1. osoba, jednotného čísla, čas minulý, způsob oznamovací).

---

¹⁵ (Erhart:2001:71).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ (Erhart 2001:66).

¹⁹ (Čermák, Zavadil 2010:28)

Metodou substituce zjišťujeme, kterými jinými morfy lze zkoumaný morf v dané pozici nahradit. V českém slově *učitele*, kde je kmen „*učitel*“ a afix „*e*“ vidíme, že můžeme afix „*e*“ zaměnit za jiný, například „*i*“ nebo „*-em*“ s tím, že pozměníme jeho pád a syntaktickou funkci a mezi nimi pak existuje vzájemný vztah volné **kontrastivní distribuce**. V portugalštině tak můžeme nalézt kontrastivní distribuci například u slovesa *falei*, kde slovesnou koncovku „*-ei*“ lze nahradit koncovkami: *-o*; *-ei*, *-ava*, *-ara*, *-arei*, *-aria*, *-asse*, *-ar*, jde tedy o realizaci různých morfémů 1. osoby jednotného čísla s tím, že se mění jejich časové reference, které se tak kladou do kontrastivního vztahu.

Dalším typem distribuce je **komplementární distribuce**. Ta může nastat v případě, že pro jeden gramatický jev existuje možnost realizace prostřednictvím vícero morfů: mohou to být alomorfy jednoho morfému. V českém jazyce se můžeme setkat například s několika alomorfy čtvrtého pádu mužského rodu jednotného čísla: *učitele*; *žáka*; *předsedu*. V portugalštině se můžeme setkat s alomorfy například v případě množného čísla podstatných jmen: *-s*, *-es*, *-is*, *-éis*, *-ões*, *-ão*, *-ães*, *-o* (*cafés* „*kávy*“, *professores* „*profesoři*“, *funis* „*trychtýře*“, *papéis* „*papíry*“, *corações* „*srdce*“, *cidadãos* „*občané*“, *cães* „*psi*“, *atlas* „*atlasy*“).

Kombinatorika morfémů

Morfémy se mohou ve slovech různě kombinovat. Při tvoření slov jde buď o kombinaci prostou, anebo s průvodní hláskovou změnou. K tomuto jevu vedly syntagmatické hláskové změny ve spojení určitého morfu s různými jinými morfy. Alternace souhláskové a samohláskové jsou tudíž důsledkem hláskových změn různého stáří. Někdy také může dojít ke splývání morfů – zejména k zániku morfematičtých švů mezi kořenem a formantem a mezi formantem a gramatickým sufixem.²⁰

R + 0	les, lov, ruka, (kmen – slovní základ - tvoří holý kořen bez slovotvorné přípony)
	bosque, caça, mão,
R + F	caça-dor – lov-es
	Ra, Raa, Raaa
	knih-ovna -livra-ria-u,
	knih-ovn-y- livra-ria-s
	aR, aaR, aRa
	pře-krás-ný – super-bonit-o.
R + R	kompozita, složeniny
	a) bez derivační přípony (R+R)
	aguardente „ <i>kořalka</i> “
	b) s derivační příponou (R+R+F)
	vaivéns „ <i>sběhy</i> “

²⁰ Formálně má kořen značku R, formant značku F, afix značku a.

Slovní zásoba:

morfologie	morfologia, f.
lingvistika	linguística f.
morfém	morfema, m.
lexikální morfém	morfema lexical
gramatický morfém	morfema gramatical
kořen	radical m. (volný)
kořen	raíz f. (vázaný)
afix	afixo m.
sufix	sufixo,m.
prefix	prefix,m.
infix	infixo ,m.

Cvičení:

1. Ke kterým typům morfémů patří slova: *hoje* „dnes“, *aqui* „tady“, *pão* „chléb“:
2. Definuj a označ ve slovech *filha*, *falo*, *boa*, *flores* báze morfémy.
3. Definuj a označ ve slovech *papelaria*, *compor*, *saudável* derivační morfémy.
4. Rozděl slova podle typu kořenu na slova s kořenem vázaným a volným: *hoje*, *aqui*, *pão*, *fiho*, *trabalhei*.
5. V portugalském slově *cháleiras* označ kořen, odvozovací morfém a flektivní morfém.
6. K jaké alternaci dochází ve slovesech *dormir*, *vestir*?
7. Jak je realizován plurál u slova *tórax*?
8. Jaké *alomorfy plurálu* substantiv existují v portugalštině?
9. Uveď ke každému vzorci příklad kombinace morfémů: R+0, R+F, R+a, a+R+a.
10. Uveď ke každému vzorci příklad kombinace morfémů: R+R.